

ירושלים וארץ ישראל

ספר אריה קינדלר

עורכים

פרופ' יהושע שוורץ, ד"ר זהר עמר, ד"ר עירית ציפר

מערכת

ד"ר שלמה בונימוביץ, ד"ר יוסף דרורי,
פרופ' יוסי כץ, פרופ' יעקב קוגל, פרופ' אהרן קלרמן

מרכז אינגבורג דנרט ללימודי ירושלים
אוניברסיטת בראילן

מוזיאון ארץ ישראל, תל-אביב

תש"ס - 2000

תהליכי התיישבות בחבל הבשור בימי השולטן עבד אלחמיד השני

דן גזית

ארכיאולוג, חוקר חבל הבשור, חבר קיבוץ גבולות

רקע גיאוגרפי-היסטורי

חבל הבשור הנו אזור גיאוגרפי מוגדר היטב על גבול הארץ הנושבת, המשתרע בדרומה של שפלת החוף ומערבית לבקעת באר שבע (גזית תשמ"ו, 6). עקב מיעוט המשקעים וחלוקתם הבלתי יציבה, החבל נוח למרעה בהמה דקה אך קשה לקיים בו חקלאות-בעל (שחר ואחרים, תשנ"ה, 29, מפה ה'). אי לכך, במהלך התקופות ההיסטוריות חלו עליות ומורדות בהיקף התיישבות הקבע בחבל הבשור, ואף היו תקופות ארוכות שבהן לא התקיימו בו יישובי קבע כלל. מסיבות אלה יש להניח, כי בתקופות שבהן נוסדו יישובי קבע בחבל ארץ זה, אירע הדבר עקב מעורבות של גורמים גיאופוליטיים קרובים דוגמת פלשת, כנען ומצרים (גזית תשמ"ו, 78-155), או תודות לאימוצן של טכנולוגיות חדשות לאגירה ולניצול של מי-נגר, מי-תהום וזרימות חורפיות בערוצי הנחלים (גזית תשנ"ד, 174).

פרק הזמן האחרון בו התרוקן חבל הבשור מיישובי קבע חל בעקבות הכיבוש העות'מאני (1516 לספירה) (שפר 1989, 33-34). גרעיני כפרים ("כפרירים"), שהיו מיושבים עדיין בראשית התקופה, ננטשו לאחר שניים-שלושה דורות, ודרומה לקו קריית גת-עזה כמעט שלא התקיימו יישובי קבע (גרוסמן תשנ"ד א', 269). בחבל הבשור לא התקיים אף לא כפר אחד, והתיישבות הקבע בו חודשה רק בשלהי המאה הי"ט (גזית תשנ"ו, 18).

המזרחן הצרפתי ויקטור גרן (Guérin), שסייר בדרום הארץ בסוף שנות השישים של המאה הי"ט, ביקר גם בחבל

הבשור. הוא לא מצא יישובי קבע דרומית-מזרחית לעזה אף שבדק היטב את השטח ושוחח עם בדווים מקומיים (גרן תשמ"ב, 181-194). עדות זו נתמכת גם על-ידי מפת הטיוטה של סוקרי הקרן הבריטית לחקירת ארץ-ישראל (PEF) משנת 1875 (הודסון תשנ"ז, 39).

ניתן להבין את מצבו המדולדל של החבל, העולה מעדויות אלה, על רקע המלחמות הבלתי פוסקות שהתנהלו בין שבטי הבדווים של הנגב הצפוני בין השנים 1813-1890, ברובן – על חזקות טריטוריאליות (ביילי 1980, 38-39). גם בהפוגות הקצרות שבין המלחמות היה המתח הבין-שבטי כה רב, עד שהרתיע אפילו את החוקרים המפורסמים אדוארד רובינסון האמריקני (1838) ואדוארד הנרי פאלמר האנגלי (1870) מלסייר בנגב הצפון-מערבי (גרן היה הנוסע האירופי היחיד במאה הי"ט, שהצליח לסייר בחבל הבשור בהפוגה בין שתי מלחמות רחבות היקף וממושכות, שהתחוללו בו). מצב בטחוני רעוע זה גרם באזורים אחדים בארץ להתכנסות אוכלוסייה כפרית ביישובים גדולים לצרכי הגנה (גרוסמן תשנ"א, 44), אך אפילו תופעה זו פסחה על חבל הבשור.

הגורמים לחידוש התיישבות הקבע בחבל הבשור

התיישבות הקבע בחבל הבשור חודשה בעקבות תהליך, שראשיתו נעוצה במחצית הראשונה של המאה הי"ט: גלי הגירה גדולים של פלאחים ממצרים ובדווים ממצרים ומסיני הציפו את רצועת עזה, בעיקר בתקופת שלטונו של

ומוזנח של האימפריה [העות'מאנית]. לא היה בה אפילו נמל מפותח כהלכה, לא מסילת-ברזל וכמעט לא דרכים עבירות למרכבה. האוכלוסייה סבלה ממיסוי כבד ומחוסר בטחון שנגרם עקב פשיטות הבדווים; מרבית האוכלוסייה לא נהנתה מרווחה, ובוודאי לא ממותרות" (לנדאו 1979, 10).
 עבד אלחמיד, שביקש לתקן מצב עגום זה, הכריז כבר בראשית שלטונו (1878) על חוק מיוחד לעידוד

איברהים פאשה (1831-1840) ובעקבות כרייתה של תעלת סואץ (1869). גלי ההגירה יצרו לחצים על עתודות הקרקע המוגבלות ברצועת עזה, ועל כן עברו פלאחים ובדווים מזרחה, אל שטחי הבדווים אשר בחבל הבשור (גרוסמן תשנ"ד ב', 34).
 בשנת 1876 עלה לשלטון באיסטנבול השולטן עבד אלחמיד השני. באותה עת "היתה ארץ ישראל חלק עני

איור 1: מפת חבל הבשור היום, שבה סומנו עשרת היישובים שהוקמו בשלהי המאה הי"ט

יישובי הקבע בחבל הבשור

להלן תיאורם של עשרת יישובי הקבע, שנוסדו בחבל הבשור במהלך שני העשורים האחרונים של המאה הי"ט, לפי מיקומם מצפון לדרום. יש להניח, שהרשימה לוקה בחסר בגלל העדר מקורות אמינים מתקופה זו. שני היישובים הראשונים ברשימה היו, כנראה, הראשונים שהתנחלו בשטח.

1. כופ'ה (נ"צ 0985-1177). כפר גדול ומתוכנן, שרחובותיו ישרים ומקבילים. אדמותיו היו אדמות השולטן (גיפטליק) בשטח של כ-9,200 דונם, ומוצא אוכלוסייתו – עזה. הוא נוסד בשנת 1880 לערך (ברסלבסקי תש"י, 359-360). בכפר היה מסגד מפואר (העומד על תלו עד היום) שבנו השלטונות, הזחה מבחינה ארכיטקטונית למצודת אופקים (אל ג'וביר) שהקים הממשל התורכי בשנת 1894 (אלון תש"ן, 130). בכפר היתה באר.
2. אל מוחרקה (נ"צ 0968-1135). כפר גדול ומתוכנן, שרחובותיו ישרים ומקבילים. אדמותיו היו אדמות השולטן (גיפטליק) בשטח של כ-4,500 דונם, ומוצא אוכלוסייתו – עזה. הוא נוסד כנראה בשנת 1883 (ברסלבסקי תש"י, 359-360). בכפר היתה באר.
3. ח'רבת זחיליקה (נ"צ 0946-1155). כפר של בדווים ממטה התיאהא וביניהם משפחות שמוצאן אולי ממצרים ומסיני (ברסלבסקי תש"י, 361).
4. ח'רבת אבו בקרה (נ"צ 0865-0988). כפר קטן של בדווים ממטה התראבין. בכפר היו כעשרה בתים ושתי בארות.
5. אבו סיתה (ח'רבת מעין) (נ"צ 0822-0932). כפר של בדווים ממטה התראבין, שהוקם לאחר מלחמות השבטים של השנים 1882-1887. בכפר היתה באר.
6. אל שועוט (נ"צ 0758-0965). כפר גדול ומתוכנן, שרחובותיו ישרים ומקבילים, ושטחו כ-1,000 דונם. בכפר ישבו בדווים ממטה התראבין ופלאחים מרצועת עזה. היו בו שלוש בארות.
7. א-רוויבה (נ"צ 0740-1010). כפר גדול ומתוכנן, שהיה בנוי לאורך שני רחובות אורך ראשיים ושישה רחובות רוחב, ובמרכזו "כיכר" מלבנית גדולה. בכפר, שהשתרע על כ-2,500 דונם, התגוררו כשישים משפחות של בדווים ממטה התראבין. היו בו שמונה בארות.

התיישבותם של מוסלמים על אדמות ממשלתיות, ששיחרר אותם מתשלום מסים ומשירות צבאי למשך שנים עשרה שנים. היה זה אחד הגורמים, שהביאו את הבדווים להתחיל לעסוק בחקלאות מזדמנת (בעיקר לאור הביקוש הרב באירופה לשעורה לתעשיית הבירה – אביצור ושביט 1983, 49, 54-56, 64) ואף לאמץ לקרבם משפחות של פלאחים, שעברו לשטחיהם מרצועת עזה (מרקס תשל"ד, 16-17).

בשנות השבעים של המאה הי"ט הוכרז דרום הארץ מחוז מיוחד, שבירתו ירושלים והוא כפוף ישירות למשרד הפנים באיסטנבול. בעקבות זאת, כשפרצה מלחמה (1887) בין מטות בדווי העזאזמה והתראבין, נשלחו גדודי צבא עות'מאניים לנגב הצפוני והשליטו שקט באזור (1890), ולראשונה שלטו התורכים בצורה ישירה בשטח (בן-אריה וספיר 1979, 56). לאור זאת, נוצר בחבל הבשור בשנת 1890 לערך מצב חדש:

- תמו מלחמות השבטים וגבר הביטחון האישי.
 - אדמות בעלות פוטנציאל חקלאי שלא עובדו קודם, עמדו פנויות לרשות המתיישבים שהיגרו מרצועת עזה.
 - המדיניות האגררית של השולטן עבד אלחמיד עודדה התיישבות בשטחים הפנויים.
 - התגברה נטיית הבדווים לעבד קרקעות ולעבור לעיסוק בחקלאות מזדמנת.
 - השלטונות היו מעורבים, כנראה, בתכנונם הפיזי של היישובים החדשים הנמנים להלן.
- בכל רחבי החבל פוזרים שרידי יישובים עתיקים, בעיקר מהתקופה הביזאנטית (גזית תשנ"ד), ששימשו מקור בלתי נדלה לחומרי בנייה. בתחומי החורבות העתיקות היו מיתקנים לאגירת מים, בעיקר בורות מטוייחים. המתיישבים החדשים, שרובם ככולם התיישבו בחורבות אלה, ניקו, שיפצו והפעילו מחדש את המיתקנים הקדומים. ההתיישבות המחודשת החלה בעיבוריה המזרחיים של עזה, כלומר בחלקו הצפוני של חבל הבשור, שהוא שטח עשיר יחסית במשקעים, בקרקע פורייה ובערוצים המזרימים מים בעונות הגשמים. מאוחר יותר היא התקדמה בהדרגה דרומה עד לגבול האזור הצחיח, בקו הרוחב של רפית.

8. ח'רבת אל חאסיף (נ"צ 0745-1120). כפר, שהיה ממוקם על צומת דרכים מרכזי של הדרך חאן יונס-בקעת באר שבע והדרך עזה-חלוצה. היו בו כ-15 מבנים. לכפר היתה שלוחה (יישוב-בת) (פְּרָם) כשני ק"מ מערבית לו (מוסיל 1907, 64). התגוררו בו בדווים ממטה התיאהא.
9. ח'רבת אבו עמר (אבו מועמר) (נ"צ 0760-0885). כפר קטן ומתוכנן היטב כשורת חצרות הפרושות לאורך רחוב ראשי. התגוררו בו כעשר משפחות בדוויות ממטה התראבין.
10. א-שימאליה (נ"צ 0728-0883). כפר קטן ומתוכנן היטב כשתי שורות חצרות משני צדי רחוב ראשי. התגוררו בו בדווים ממטה התראבין.

עשרת היישובים, שנוסדו תוך פחות מעשרים שנה בשלהי המאה הי"ט, באזור שלא התקיימו בו יישובי קבע במשך 300 שנה, הם ביטוי לתופעה הידועה לנו מתקופות אחרות, בעיקר באזורי שוליים. המדובר במעבר מנוודות או מנוודות למחצה להתיישבות קבע במשך פרקי-זמן קצרים (ראה למשל גזית תשנ"ה, 83-88). על אף הסמיכות לימינו אנו, אין בידינו מקורות מספקים לתיעוד מלא של התופעה. יחד עם זאת, מודגשת מעורבות השלטון המרכזי בתהליך זה, ונראה, שיש לבדוק קיום מעורבות מעין זו גם בתהליכים דומים שאירעו בעבר, בעיקר אם הם היו קצרים ומהירים.

מערכת דלילה זו של יישובי קבע, שנוסדו בשלהי התקופה העות'מאנית, הלכה והתעבתה במהלך העשורים הראשונים של המאה העשרים. בשטחים החקלאיים שבין היישובים עצמם הוקמו חוות וגרעיני כפרים רבים, שלא הגיעו לידי התפתחות מלאה עקב מלחמת העצמאות.

מקורות

- אביצור ושבט 1983:
 אביצור, ש', ושבט, י', 1983, "פני הארץ ויישובה: אוכלוסייה, התיישבות וכלכלה", בתוך: בן-אריה, י', וברטל, י' (עורכים), היסטוריה של ארץ-ישראל, שלהי התקופה העות'מאנית (1799-1917), ירושלים, עמ' 48-67.
 אלון תש"ן:
 אלון, ד', תש"ן, "אתרים היסטוריים באזור", בתוך: זמרה, י' (עורך), אופקים, הרצליה, עמ' 115-146.

ביילי 1980:

Bailey, C., 1980, "The Negev in the Nineteenth Century: Reconstructing History from Bedouin Oral Traditions," *Asian and African Studies*, 14, pp. 35-80.

בן-אריה וספיר 1979:

בן-אריה, י', וספיר, ש', 1979, "ראשיתה של באר-שבע בשלהי התקופה העות'מאנית", בתוך: גרדוס, י', ושטרן, א' (עורכים), ספר באר-שבע, ירושלים, עמ' 55-68.

ברסלבסקי תש"י:

ברסלבסקי, י', תש"י, הידעת את הארץ, ב', ארץ הנגב, תל-אביב.

גזית תשמ"ו:

גזית, ד', תשמ"ו, חבל הבשור, תל-אביב.

גזית תשנ"ד:

גזית, ד', תשנ"ד, "חבל הבשור בתקופה הביזאנטית - אדם וסביבה", בתוך: ברקאי, ג', ושילר, א' (עורכים), מאמרים ומחקרים בידיעת ארץ-ישראל, א' (אריאל 100-101), ירושלים, עמ' 172-178.

גזית תשנ"ה:

גזית, ד', תשנ"ה, חבל הבשור בתקופת הברזל א', עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב.

גזית תשנ"ו:

גזית, ד', תשנ"ו, סקר ארכיאולוגי של ישראל - מפת אורים (125), ירושלים.

גרוסמן תשנ"א:

גרוסמן, ד', תשנ"א, "תהליכים וגורמים המעצבים את הדגמים של היישוב המסורתי בארץ-ישראל", בתוך: כץ, י', בן-אריה, י', וקניאל, י' (עורכים), מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית-יישובית של ארץ ישראל, קובץ שני, ירושלים, עמ' 28-46.

גרוסמן תשנ"ד א':

גרוסמן, ד', תשנ"ד, הכפר הערבי ובנותיו - תהליכים ביישוב הערבי בארץ-ישראל בתקופה העות'מאנית, ירושלים.

גרוסמן תשנ"ד ב':

גרוסמן, ד', תשנ"ד, "הפלאח והבדווי בשולי המדבר - מערכת היחסים ואסטרטגיות קיום", בתוך: גרוסמן, ד', ומאיר, א' (עורכים), היישוב הערבי בישראל - תהליכים גיאוגרפיים, רמת-גן, באר-שבע וירושלים, עמ' 21-47.

גרון תשמ"ב:

גרון, ו', תשמ"ב, תיאור גיאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ-ישראל, כרך שני: יהודה (ב), ירושלים (תרגום ח' בן-עמרם).

הודסון תשנ"ז:

הודסון, י', תשנ"ז, "הסקר של ארץ ישראל המערבית 77-1871", ארץ וטבע 49, עמ' 35-42.

לנדאו 1979:

לנדאו, י"מ, 1979, ארץ ישראל בימי עבדול חמיד, ירושלים.

מוסיל 1907:

Musil, A., 1907, *Arabia Petraea*, II, *Edom*, Wien.

מרקס תשל"ד:

מרקס, ע', תשל"ד, החברה הבדוית בנגב, תל-אביב.

שחר ואחרים תשנ"ה:

שחר, א' ואחרים (עורכים), תשנ"ה, אטלס ישראל החדש, תל-אביב.

שפר 1989:

Schaefer, J., 1989, "Archaeological Remains from the Medieval Islamic Occupation of the Northwest Negev Desert," *BASOR*, 274, pp. 33-60.